

УДК 376 – 056. 263 : 342.725] (477)

С.М. Шевченко
shevchenko_s_n @ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Відомості про автора: Шевченко Світлана Миколаївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України, Київ, Україна. Коло наукових інтересів: історія педагогіки, історія сурдопедагогіки, розвиток дітей з порушеннями слуху. Email: shevchenko_s_n @ukr.net

Contact: Svetlana Shevchenko, PhD of pedagogy, Institute of pedagogic National academy of pedagogical sciences. Research interests: history of pedagogics, history ASL pedagogy, development of children with violations of rumor. Email: shevchenko_s_n @ukr.net

Шевченко С.М. Особливості навчального процесу дітей з порушеннями слуху на етапі становлення Української незалежної держави. У статті розкрито особливості навчального процесу дітей з порушеннями слуху. Автор звертає увагу на те, що лише умовах незалежності України стала можливість вивчати предметно жестову мову. Показано державну освітню політику яка в 1991–2010 рр. спрямовувалася на те, щоб не залишити поза увагою жодної ланки виховної й освітньої роботи та вважалася невід’ємною ідеологічною складовою культури всього багатонаціонального українського народу. Зміст і стан роботи початкової та середньої освіти спеціальних шкіл був спрямований на умови відродження, збереження культури та рідної мови дітей з порушеннями слуху. Представлено яке велике значення предмету «Українська жестова мова» у навчанні та житті дітей з порушеннями слуху.

Автор статті зазначає, що здійснюючи завдання всебічного розвитку особистості кожного учня, загальноосвітня школа в умовах незалежності України і вчитель намагалися дати знання дітям з порушеннями слуху жестової мови не лише на рівні предмету, а й на індивідуальних заняттях.

Ключові слова: діти з порушеннями слуху, предмет «Українська жестова мова», навчальні плани, незалежність України.

Shevchenko S. Feature of educational process of children with violations of rumor on the stage of becoming of the Ukrainian independent state. In the article the features of educational process of children are exposed with violations of rumor. An author pays attention to

that only terms of independence of Ukraine possibility to study a gesture language in detail became. A public educational policy is shown that in 1991-2010 headed for that, not to leave out of eyeshot not a single link of educator and educational work and was considered inalienable ideological making culture of all multinational Ukrainian people. The table of contents and state of work of primary and middle education of the special schools was sent to the terms of revival, maintenances of culture and the mother tongue of children with violations of rumor. What large value of object is presented "gesture Ukrainian" in studies and life of children with violations of rumor.

The author of the article marks that carrying out the task of all-round development to personality of every student, general school in the conditions of independence of Ukraine and teacher tried to give knowledge to the children with violations of rumor of gesture language not only at the level of object but also on individual employments.

Becoming of the independent Ukrainian state is reliable defenses of children with violation of rumor. Development of independent Ukraine opened new prospects for the revival. To put with the special necessities as a constituent of people of Ukraine is the competent subjects of political process.

At special school basis of the differentiated teaching are the oriented studies on the necessities of children and uses of various forms of organization of educational process. It going near teaching, oriented to the necessities of children. One of such necessities was a gesture language that from the moment of independence entered the curriculum of schools for deaf children.

Valuable in a curriculum was and that the envisaged clock was on extra-time on educational objects, optional classes, individual employments and consultations. Carrying out the task of all-round development to personality of every student, general school in the conditions of independence of Ukraine and teacher tried to give knowledge to the children with violations of rumor of gesture language not only at the level of object but also on individual employments.

Key words: children with hearing impairment, an object is "gesture Ukrainian", curricula, independence of Ukraine

Постановка проблеми. На сучасному етапі громадського розвитку Українська держава гарантує рівні права для усіх національностей, що мешкають на її території. За роки незалежності в Україні створені правові основи державної національної політики, яка будується на принципах рівності соціальних, культурних прав і свобод усіх громадян. Становлення незалежної Української держави є надійним захистом дітей з порушенням слуху. Розвиток незалежної України відкрив нові перспективи для відродження усіх осіб, у тому числі і не чуучих. Діти з особливими потребами як складова народу України є повноправними суб'єктами політичного процесу.

Правовою основою формування державної політики прав нечуучих стали Декларація прав національностей України (1991),

Закони України «Про освіту» (1991), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991, 2004), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про охорону дитинства» (2001), «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (2001), «Про освіту осіб, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (спеціальну освіту)» (2007), Конституція України (1996), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Укази Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 р. Року людей з інвалідністю» (2003), «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2005), «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2007), постанова Кабінету Міністрів України послуги «Переклади дактильно-жестової мови на словесну і навпаки» (2009-2010) та ін.

В організації навчального процесу спеціальних шкіл одним із пріоритетних напрямів було навчання мови дітей з порушеннями слуху. Ряд документів світового масштабу: резолюції Європейського парламенту (1988, 1998), Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про права національних мов в державах - членах Ради Європи» (2003), Конвенції ООН про права інвалідів (2008), які надали офіційний статус національній жестовій мові глухих, визнали жестову мову глухих частиною культурного багатства Європи, зокрема, частиною європейської лінгвістичної і культурної спадщини, в якості повноцінного і природного засобу спілкування для людей з порушеннями слуху. Підтвердженням цього є доповнення до ст. 23 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» у 2004 р. «дактильно-жестова мова є не лише засобом спілкування, а й визнана засобом навчання інвалідів з вадами слуху. Правовий статус та сфера застосування дактильно-жестової мови визначаються законодавством України» [3, с. 21]. Конвенція чітко визначила зобов'язання держав-учасниць стосовно запровадження загальноприйнятих вимог рівноправності дітей з особливими потребами в усіх галузях, які мають вирішальне значення для якості життєдіяльності, а саме «забезпечення навчанням сліпих, глухих, сліпоглухих осіб за допомогою найвідповідніших для індивіда умов, методів і способів спілкування в обстановці, яка максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку» [1, с. 1].

У порівнянні з попередніми роками в незалежній Україні було реалізоване диференційоване навчання типових категорій учнів з вадами слуху (глухих і слабочуючих). Впродовж тривалого часу зусилля відомих вчених були скеровані на теоретичне обґрунтування педагогічної класифікації дітей з вадами слуху (Р. Боскіс).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означений аспект навчального процесу дітей з порушеннями слуху був предметом розгляду таких українських учених: Н. Б. Адамюк, Н. В. Іванюшевої, В. В. Засенка, Т. Є. Єжової, С. В. Кульбіді, О. М. Таранченко,

І. І. Чепчиної та ін. Питання теорії і історії організації спеціального навчання і виховання дітей, що недочувають і глухих, завжди були предметом багатьох досліджень (В. І. Бондаря, Н. Ф. Засенко, В. В. Засенка, І. П. Колісника, Є. П. Синьова, В. М. Шевченка, Л. І. Фомічової, М. Д. Ярмаченка та ін.). Серед учених вітчизняного характеру одним з найвизначніших представників України хто надавав великого значення проблемам корекційної педагогіки був і В. О. Сухомлинський. Він дав психолого-педагогічну характеристику дітей з вадами розумового розвитку й визначив предмет корекції, тобто що саме в їхній психіці має підлягати корекційному впливу. Отже, вчені звертали велику увагу на організацію навчальної діяльності дітей з порушеннями слуху; досліджували різні проблемні питання навчального процесу не чуючих дітей які є надзвичайно актуальними і в нинішній час.

Мета статті – розкрити особливості навчання дітей з порушеннями слуху на етапі становлення Української держави (1991–2010).

Виклад основного матеріалу. У досліджуваній період функціонувати досить розгалужена і диференційована система навчально-виховних (корекційних) закладів, реабілітаційних і медико-педагогічних центрів, навчально-виховних комплексів, спеціальних (корекційних) класів при середніх закладах освіти та ін. У порівнянні з попередніми роками то в 60-х роках в Україні була лише одна спеціальна школа для слабочуючих дітей. Нині існує 32 школи для глухих (4064 учні) та 26 шкіл для слабочуючих (3488 учнів) [4, с. 1].

У спеціальній школі основою диференційованого викладання є орієнтоване навчання на потреби дітей та використання різноманітних форм організації навчального процесу. Це підхід до викладання, орієнтований на потреби дітей. Одним із таких потреб була жестова мова яка з моменту незалежності увійшла в навчальний план шкіл для глухих дітей.

На різних етапах розвитку сурдопедагогічної теорії та практики існували різні погляди на роль мови жестів (від визнання її як повноцінного і єдиного засобу спілкування до повної заборони її використання). Нині у світовій сурдопедагогіці змінився підхід до оцінки мови жестів. У багатьох країнах вона визнана державною національною мовою для осіб з вадами слуху нарівні з словесною. Широке використання мови жестів збільшує її значення. На сучасному етапі розв'язано низку важливих організаційних питань: введено мову жестів до навчальних планів спеціальних шкіл для глухих і слабочуючих учнів як обов'язковий навчальний предмет. Так, у 2009/2010 н. р. було введено навчальний предмет «Українська жестова мова»; у 2004 р. внесено зміни до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (початкова школа) (див. Табл. 1 і 2); у 2008 р. до Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних

закладів (II ступінь) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» та удосконалено навчальні програми з української жестової мови [5, с. 1].

Розглянемо Типові навчальні плани спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку:

Таблиця 1

Типовий навчальний план початкової школи для глухих дітей з навчанням українською мовою [5, с. 4].

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах				
		Підг.	1	2	3	4
Мова і література	Українська мова	8	9	9	9	9
Математика	Математика	4,5	4	4	4	4
Людина і світ	Я і Україна	1	1	1	2	2
Мистецтво	Образотворче мистецтво	-	1	1	1	1
Технології	Предметно-практичне навчання	3	2,5	2,5	3	3
Здоров'я і фізична культура	Фізична культура	2	2	2	2	2
	Основи здоров'я	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Разом		19	19,5	19,5	21,5	21,5
Корекційно-розвиткові заняття	Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови	11	11	11	11	11
	Ритміка	2	2	2	2	2
Українська жестова мова		2	2	2	2	2
Додаткові години на предмети інваріантної складової, курси за вибором індивідуальні та групові заняття		1	-	-	1,5	1,5
Гранично допустиме тижневе навчальне навантаження на учня (без корекційно-розвиткових занять)		20	20	20	22,5	22,5
Сумарна кількість годин інваріантної і варіативної складових		35	35	35	38	38

Таблиця 2

Типовий навчальний план початкової школи для глухих дітей з навчанням мовами національних меншин [5, с. 5].

Освітні галузі	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах				
		Підг.	1	2	3	4
Мови і література	Мова навчання	8	9	8	7	7
	Українська мова	-	-	1	3	3
Математика	Математика	4,5	4	4	4	4
Людина і світ	Я і Україна	1	1	1	2	2
Мистецтво	Образотворче мистецтво	-	1	1	1	1
Технології	Предметно-практичне навчання	3	2,5	2,5	3	3
Здоров'я і фізична культура	Фізична культура	2	2	2	2	2
	Основи здоров'я	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Разом		19	20,5	20,5	22,5	22,5
Корекційно-розвиткові заняття	Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови	11	11	11	11	11

	Ритміка	2	2	2	2	2
Українська жестова мова		2	2	2	2	2
Додаткові години на предмети інваріантної складової, курси за вибором індивідуальні та групові заняття		1	-	-	0,5	0,5
Гранично допустиме тижневе навчальне навантаження на учня (без корекційно-розвиткових занять)		20	20	20	22,5	22,5
Сумарна кількість годин інваріантної і варіативної складових		35	35	35	38	38

Аналіз Типових навчальних планів початкової школи для глухих дітей з навчанням українською мовою та мовами національних меншин свідчить про те, що предмет «Українська жестова мова» вивчається однаково в школах з підготовчого класу і по четвертий клас по 2 год. щодня. Прослідковується диференціація у вивченні навчальних предметів за Типовими навчальними планами початкової школи для глухих дітей з навчанням українською мовою та мовами національних меншин. За Типовими навчальними планами початкової школи для глухих дітей вивчався предмет «Українська мова», а з навчанням мовами національних меншин – «Мова навчання» й «Українська мова». Різниця є і в годинах для глухих дітей з навчанням мовами національних меншин, а саме у підготовчому «Мова навчання» вивчається 8 год і в першому – 9 год, тоді коли «Українська мова» взагалі не вивчається. У другому – 8 год і «Українська мова» – 1 год. У третьому й четвертому класах по 7 год на «Мова навчання» й по 3 год – на «Українську мову». Крім того, що вивчаються різні загальноосвітні предмети: «Математика», «Я і Україна», «Образотворче мистецтво», «Предметно-практичне навчання», «Фізична культура», «Основи здоров'я», то специфікою цих шкіл є обов'язкового навчання предмета: «Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови» на який виділено по 11 год щорічно з підготовчого по 4 клас. Не більш важливим чим «Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови», а також різнотипних загальноосвітніх предметів був важливим предмет «Ритміка». Він діяв як розвантажувальний засіб у навчально-виховному процесі для дітей з порушенням слуху. Зазначимо й те, що в розглянутих нами навчальних планах були цінними й додаткові години на предмети інваріантної складової, курси за вибором індивідуальні та групові заняття [5, с. 6].

За Типовими навчальними планами спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (II ступінь) для глухих дітей з українською мовою навчання; російською та іншими мовами національних меншин, а також для глухих дітей з українською мовою навчання з вивченням російської чи іншої мови національних меншин вивчаються різнотипні загальноосвітні предмети: «Українська мова», «Українська література», «Зарубіжна література», «Історія України», «Всесвітня історія»,

«Правознавство (практичний курс)», «Етика», «Образотворче мистецтво», «Художня культура», «Математика», «Алгебра», «Геометрія», «Природознавство», «Біологія», «Географія», «Фізика», «Хімія», «Трудове навчання», «Інформатика», «Основи здоров'я», «Фізична культура» [5, с. 7].

Аналіз Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів (II ступінь) для глухих дітей з українською мовою навчання; російською та іншими мовами національних меншин, а також для глухих дітей з українською мовою навчання з вивченням російської чи іншої мови національних меншин свідчить про те, що в них виокремлюються диференційовано предмети за мовами навчання: «Українська мова», «Російська чи інша мова національної меншини». Важливим є те, що специфічні, притаманні дітям з порушеннями слуху такі предмети як: «Українська жестова мова» та «Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови» були обов'язковим навчанням до десятого класу. Крім того, діти з порушеннями слуху обдаровані й надзвичайно талановиті в театральному, художньому, а також танцювальному мистецтвах. Вони вивчаючи предмет «Музично-ритмічні заняття» краще закріплювали ритмічні рухи, розучували пісні, а згодом виконували їх під музику жестовою мовою. Це надзвичайно унікальне явище, коли дитина не чує й може створити музичний танцювальний чи пісенний компонент. Цінним є й те, що були передбачені години на додатковий час на навчальні предмети, факультативи, індивідуальні заняття та консультації.

Здійснюючи завдання всебічного розвитку особистості кожного учня, загальноосвітня школа в умовах незалежності України і вчитель намагалися дати знання дітям з порушеннями слуху жестової мови не лише на рівні предмету, а й на індивідуальних заняттях. Адже, кожен учень має свої особисті нахили до пізнавальної діяльності й потребує своїх особливих шляхів навчально-виховного процесу. На думку В. О. Сухомлинського: «Дитина – жива істота, її мозок – найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо й обережно» і треба „починати вивчати дитину саме з вивчення її здоров'я» [7, с. 126]. Як учений застерігав: «Людина вже в дитинстві відчуває себе неповноцінною. Цього не повинно бути!» [6, с. 73].

Навчання дітей з порушеннями слухової функції має бути систематичним і організованим, цілеспрямованим і зосередженим. Ще Л. С. Виготський вказував, що навчання глухих це спеціальна педагогічна техніка використання особливих методів. Але при цьому він же зазначав, що потрібно виховувати і навчати не глуху або сліпу дитину, а дитину взагалі. Проте глухота не впливають на інтелектуальні можливості людини або на її здатність навчатися. Але, дитина зі зниженим слухом потребує спеціальних навчальних послуг для того, щоб отримати адекватне навчання.

Спільна робота сурдопедагогів, викладачів та законів про шкільну

освіту постійно скеровується на вивчення рівня готовності (освітньої і психологічної) випускників до продовження навчання, особливостей методів, прийомів і принципів навчання, організації самостійної роботи та розвитку пізнавальної діяльності учнів з порушеннями слуху [2, с. 1].

Аналіз вивчення особливостей навчального процесу для дітей з порушеннями слуху свідчить про державну освітню політику яка в 1991–2010 рр. спрямовувалася на те, щоб не залишити поза увагою жодної ланки виховної й освітньої роботи та вважалася невід’ємною ідеологічною складовою культури всього багатонаціонального українського народу. Зміст і стан роботи початкової та середньої освіти спеціальних шкіл був спрямований на умови відродження, збереження культури та рідної мови дітей з порушеннями слуху; гарантуванні рівності здобуття знань, умінь і навичок; предметного навчання жестової мови; врахуванні інтересів дітей з особливими потребами у суспільному житті, що було одним із показників розвитку демократії, забезпечення прав людини.

Висновки. На підставі аналізу навчальних планів, законодавчих документів України, літературних джерел, історичної літератури можна зробити висновок, що освіта не чуючих на етапі становлення Української держави почала мати належні засоби викладання і навчання рідної мови. Незалежність України позитивно вплинула на формування змісту освіти спеціальних шкіл, зокрема на диференціацію у викладанні таких предметів, як «Українська жестова мова» та «Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови».

Бібліографія

1. Досвід втілення положень про освіту для дітей з особливими потребами в країнах Центральної Європи: [результати до досліджень Іванни Чані]. – К. : Міжнародний фонд «Відродження», 2006. – 43 с.
2. **За матеріалами** zaxid.net. Міністерство освіти і науки України, ICTV / ОЛ. – Режим доступу : <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-znovu-perehodit-na-12-richne-navchannya-v-shkoli-ministr-poyasniv-navischo-477418.html> ;
3. **Закон України** «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». – Ст. 23. – Відомості Верховної Ради, 2004. – № 21. – 252 с.
4. **Засенко В.В.** Навчання глухих в теперішній час. Сучасна система освіти для осіб з вадами слуху: стан, проблеми, перспективи. Перша Всеукраїнська конференція з питань навчання глухих в Україні, 09-10.VI.2000. – Режим доступу : <http://onp-ua.narod.ru/news/2012-04-12-222>.
5. **Наказ МОН № 852** від 11.09.09 р. Про введення навчального предмету "Українська жестова мова" та внесення змін до Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/4826/.
6. **Сухомлинський В. О.** Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : У 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 125–129.
7. **Сухомлинський В. О.** Проблеми виховання всебічно розвиненої

особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : У 5 т. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 55–208, С. 126–127.

References

1. **Dosvid vtilennya** polozhen` pro osvitu dlya ditej z osobly`vy`my` potrebamy` v krayinax Central`noyi Yevropy`: [rezul`taty` do doslidzhen` Ivanny` Chani]. – К. : Mizhnarodny`j fond «Vidrozhennya», 2006. – 43 s. 2. **Za materialamy`** zaxid.net. Ministerstvo osvity` i nauky` Ukrayiny`, ICTV / OL. – Rezhy`m dostupu : <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-znovu-perehodit-na-12-richne-navchannya-v-shkoli-ministr-poyasniv-navischo-477418.html> .
3. **Zakon Ukrayiny`** «Pro osnovy` social`noyi zaxy`shhenosti invalidiv v Ukrayini». – St. 23. – Vidomosti Verhovnoyi Rady`, 2004. – # 21. – 252 s. 4. **Zasenko V.V.** Navchannya gluxy`x v teperishnij chas. Suchasna sy`stema osvity` dlya osib z vadamy` sluxu: stan, problemy`, perspekty`vy`. Persha Vseukrayins`ka konferenciya z py`tan` navchannya gluxy`x v Ukrayini, 09-10.VI.2000. – Rezhy`m dostupu : <http://onp-ua.narod.ru/news/2012-04-12-222>. 5. **Nakaz MON # 852** vid 11.09.09 r. Pro vvedennya navchal`nogo predmetu "Ukrayins`ka zhestova mova" ta vnesennya zmin do Ty`povy`x navchal`ny`x planiv special`ny`x zagal`noosvitnix navchal`ny`x zakladiv dlya ditej, yaki potrebuyut` korekciyi fizy`chnogo ta (abo) rozumovogo rozvy`tku. – Rezhy`m dostupu : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/4826/. 6. **Suxomly`ns`ky`j V. O.** Pavly`s`ka serednya shkola / V. O. Suxomly`ns`ky`j // Vy`br. tv. : U 5 t. – К. : Rad. shk., 1977. – Т. 4. – С. 125–129. 7. **Suxomly`ns`ky`j V. O.** Problemy` vy`xovannya vsebichno rozvy`nenoyi osoby`stosti / V. O. Suxomly`ns`ky`j // Vy`br. tv. : U 5 t. – К. : Rad. shk., 1976. – Т. 1. – С. 55–208, С. 126–127.

Авторський внесок: Шевченко С.М. – 100%
Дата відправлення статті 15.03.17 р.

УДК: 376.1 – 056.34:372.3

Ю.В. Шевченко
julia_shevchenko81@ukr.net

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Відомості автора: Шевченко Юлія Василівна, магістр спеціальної психології (медичної). Практичний психолог ДНЗ (ясла-садок комбінованого типу) «Веселка», Київська обл. м. Обухів. Коло наукових інтересів: історія психології, ранній розвиток дітей з особливими